

Ε) Ἡ ἀρετὴ εἶναι γνῶση - « Οὐδείς ἐκὼν κακός »

(Συμπληρωματικά)

Ὅπωςδήποτε ἡ κάθαρση γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πρὶν πάνω προϋποθέτει τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀμάθειας, πού τὴ θέση της τώρα τὴν παίρνει ἡ «ἐπιστήμη», μὲ τὸ ἀρχαῖο νόημα τοῦ ὄρου, ἡ ἀλήθεια δηλαδή. Ἔτσι καταλήγει ὁ Σωκράτης στὴν ἀρχὴ ὅτι «οὐδείς ἐκὼν κακός», πού καὶ αὐτὴ ἐκφράζει τὴ μεγάλη αἰσιοδοξία του γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Δὲν εἶναι φύσει κακός ὁ ἄνθρωπος, λύκος γιὰ τοὺς συνανθρώπους, ὅπως ὑποστήριξεν ὁ Hobbes στοὺς νεώτερους χρόνους. Ὅταν, λέγει ὁ Σωκράτης, ὁ ἄνθρωπος κάνη τὸ κακό, δὲν τὸ κάνει διότι τὸ θέλει, ἀλλὰ διότι ἀγνοεῖ ὅτι εἶναι κακό. «Ἐνδεῖα ἐπιστήμης» πράττει τὸ κακό. Μέγα ἔργο λοιπὸν γιὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ διώξη ἀπὸ μέσα του τὴν ἀμάθεια μὲ τὴ γνῶση, ἡ ὁποία εἶναι ἀρετὴ. Μποροῦμε ἔτσι νὰ ποῦμε ὅτι ἀρετὴ εἶναι ἡ γνῶση τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ εἶναι, γιὰ τὸ Σωκράτη ἡ γνῶση τοῦ ἀγαθοῦ ὁδηγεῖ ἄμεσα καὶ στὴν πράξη. Τὸ ἀγαθόν, ὅπως θὰ πῆ ἀριστοτεχνικὰ ὁ Πλάτων, προσδιορίζει τὴ βούληση. Βλέπομε πάλι πόσο ἡ ἠθικὴ ζωὴ κατὰ τὸ Σωκράτη προϋπόθεσὴ της ἔχει τὴ γνῶση, καὶ ὅτι ἡ γνῶση αὐτὴ εἶναι ἡ γνῶση τοῦ ἀγαθοῦ.

Τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνῶση, ὅτι «οὐδείς ἐκὼν κακός», τὰ ὁποία βρίσκομε καὶ στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ξενοφῶντα, ἀποτελοῦν ἐξαιρετι-

κὴ καινοτομία στὴν ἠθικὴ σκέψη⁽¹⁾. Ὁλοκληρώνουν τὸ νόημα ποὺ δίνει στὸ λόγο ὁ Σωκράτης, διότι δείχνουν ὅτι ὁ λόγος καὶ ἡ «ἐπιστήμη» ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο καὶ τὸ ὄργανο τῆς ἠθικῆς ζωῆς, ποὺ ἔτσι μόνο γίνεται ἔλλογη.

Ἄς προσθέσωμε ὅτι ἡ ἀρετὴ γιὰ τὸ Σωκράτη δὲν εἶναι ἡ ὑποταγὴ τῶν ἄλογων δυνάμεων τῆς ψυχῆς — τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ὁρμῶν — στὴ φωτισμένη καθοδήγηση τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ τέλεια ἀποσαφηνισμένη γνώση τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ ἄμεσα ὁδηγεῖ στὴν πράξη.

Δὲ σοῦ φαίνεται, λέγει ὁ Σωκράτης στὸν Πρωταγόρα, «καλόν τι εἶναι ἡ ἐπιστήμη καὶ οἷον ἄρχειν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐάνπερ γινώσκη τις τὰγαθὰ καὶ τὰ κακά, μὴ ἂν κρατηθῆναι ὑπὸ μηδενὸς ὥστε ἄλλ' ἄττα πράττειν, ἢ ἂ ἂν ἡ ἐπιστήμη κελεύη, ἄλλ' ἱκανὴν εἶναι τὴν φρόνησιν βοηθεῖν τῷ ἀνθρώπῳ;»⁽²⁾. Καὶ συνεχίζει παρακάτω: «Ἐπί γε τὰ κακὰ οὐδεὶς ἐκὼν ἔρχεται, οὐδὲ ἐπὶ ἂ οἶεται κακὰ εἶναι, οὐδ' ἔστι τοῦτο, ὡς ἔοικεν, ἐν ἀνθρώπου φύσει, ἐπὶ ἂ οἶεται κακὰ εἶναι ἐθέλειν ἰέναι ἀντὶ τῶν ἀγαθῶν· ὅταν τε ἀναγκασθῆ δυοῖν κακοῖν τὸ ἕτερον αἰρεῖσθαι, οὐδεὶς τὸ μείζον αἰρήσεται ἔξόν τὸ ἔλαττον»⁽³⁾.

Ἡ παραπάνω θέση, στὸ φῶς τῆς ὁποίας πρέπει νὰ δοῦμε καὶ τὸν ὠφελιμισμὸ καὶ εὐδαιμονισμὸ τοῦ Σωκράτη, ἀναθέτει στὴν παιδεία τὸ καθῆκον νὰ καθοδηγήσῃ τὴ διάνοια καὶ νὰ ἀσκήσῃ τὸ λογικὸ στοχασμὸ ἔτσι, ὥστε νὰ συλλαμβάνῃ ὀρθὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό, νὰ ἀποφεύγῃ τὸ δεύτερο καὶ νὰ σώζεται μὲ τὸ πρῶτο. Ἐκφράζει καὶ αὐτὴ μὲ τὸ δικό της τρόπο

1. Βλέπε καὶ σ. 70 κέ.

2. Πλάτωνος Πρωταγόρας 352c.

3. Ὁπ. παρ. 358c - d.

τῆ βαθιὰ ριζωμένη στὴν περίκλεια ἐποχὴ πίστη στὴν ἀπεριόριστη δύναμη τοῦ λόγου. "Ὅσο σοφὰ μελετημένοι καὶ ρυθμισμένοι ἀπὸ τὸ νοῦ εἶναι οἱ ὄγκοι καὶ οἱ γραμμὲς ποὺ χαρίζουν στὸν Παρθενώνα τὴν τέλεια ἀρμονία, ἔτσι σοφὰ καὶ ἡ σωκρατικὴ σκέψη θέλει νὰ ὀδηγήσῃ τὴν ψυχὴ στὴ δική της ἀρμονία, τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δικαιοσύνη.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὅμως ἡ τραγωδία προβάλλει μὲ συγκλονιστικὸ τρόπο ἄλλη ἀνθρωπογνωσία. Ἡ καλὴ προαίρεση καὶ ὁ δυνατὸς νοῦς δὲν καταφέρνουν, ὥστε νὰ μὴ διαπράξῃ ὁ Οἰδίπους τὰ τρομερώτερα ἀνοσιουργήματα. Καὶ τὰ ἄγρια πάθη ποὺ δέρνουν τὴν ψυχὴ τῆς Μήδειας, αὐτὰ τὴν ὀδηγοῦν στὶς τρομερές της πράξεις, κι ἄς ξέρῃ ὅτι δὲν εἶναι καλές. Τὰ πάθη μεταχειρίζονται μάλιστα τὸ νοῦ καὶ τὸ λόγο ὡς ὄργανα γιὰ τοὺς φρικτοὺς των σκοπούς. «Νιώθω, λέγει ἡ Μήδεια, τί μεγάλα κακὰ πάω νὰ κάμω, ἀλλὰ ἡ ὁρμὴ τοῦ πάθους μου εἶναι ἔκλειστων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων»⁽⁴⁾.

"Ἄς δοῦμε τί ἀπάντηση θὰ μπορούσε, ἢ φαίνεται νὰ δίνῃ σ' αὐτὰ ὁ Σωκράτης.

"Ἄν δεχτοῦμε ὅτι τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ Οἰδίποδα εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος παρὰ τὶς προσπάθειες καὶ τοὺς ἀγῶνες του δὲν μπορεῖ μόνο μὲ τὶς δικές του δυνάμεις νὰ ξεφύγῃ τῆ μοίρα του, μπορούμε τότε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης παρέχει πολὺ βαθιὰ ἀπάντηση μὲ τὴ διάκριση τῶν δύο περιοχῶν τῆς ζωῆς. Ἡ περιοχὴ τῶν «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴ θύρα γιὰ τὴ συνδρομὴ τοῦ Θεοῦ⁽⁵⁾. Ἀπὸ αὐτὴν θὰ περάσῃ ἀργότερα ὁ Οἰδίπους καὶ αὐτὴ θὰ τοῦ δώσῃ τὴ

4. Εὐριπ. Μήδεια στ. 1078. «Καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακὰ, θυμὸς δὲ κρείστων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων».

5. Βλ. παραπάνω σ. 80.

8. Β. Τατάκη: Ὁ Σωκράτης

λύτρωσή του⁽⁶⁾. Τὸν ἄνθρωπο τὸν θέλει ὁ Σωκράτης κυβερνήτη στὰ «ἐφ' ἡμῖν». Καὶ ἐδῶ θὰ εἶχε νὰ καταλογίση στὸν Οἰδίποδα ὅτι δὲν ἦταν ἄξιος κυβερνήτης, ἀφοῦ σκότωσε τὸν ἄγνωστο σ' αὐτὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἀποδείχτηκε ἔπειτα πατέρα του, καὶ τοὺς συνοδούς του. Ἐὰν ἦταν καλὸς κυβερνήτης δὲ θὰ ἔκανε φόνους. Ἐπειδὴ ὅμως μπορεῖ νὰ μᾶς ποῦν ὅτι καὶ ὁ Οἰδίπους στὴν ὥρα τοῦ φόνου ἐνήργησε μὲ βρασμὸ ψυχῆς καὶ ὅτι πέφτομε ἔτσι στὴν ἴδια μὲ τὴ Μήδεια περίπτωση, ἅς δοῦμε ἂν, καὶ στὴ δεύτερη τούτη περίπτωση, ποὺ εἶναι τόσο ἀντίθετη μὲ τὴν ἀνθρωπογνωσία του, φαίνεται νὰ δίνῃ ὁ Σωκράτης ἀπάντηση.

«Ἀναμφιλογώτατον ἀγαθόν», εἶδαμε, εἶναι ἡ ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτό της, ἀπόρροια τῆς ὁποίας εἶναι ἡ εὐπραξία, ἡ ποιοτικὴ κατεύθυνση ποὺ δίνομε στὴ σκέψη καὶ στὴν πράξη μας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει πράξη ἀπόλυτα καλὴ ἢ κακὴ. Ἄμα, λέγει ὁ Σωκράτης, κλέψωμε ἀπὸ τὸ φίλο μας τὰ ὄπλα του μὲ τὰ ὁποῖα θέλει νὰ σκοτωθῇ, ἂν καὶ κλέβωμε δὲν κάνομε κακὴ πράξη⁽⁷⁾. Καὶ τοῦτο τὸ παράδειγμα φανερώνει πάλι πόσο προχώρησε ὁ Δάσκαλος στὴν ἐσωτερίκευση τῆς ἠθικῆς· τὴν βλέπει αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι μαρτυρία καὶ ποιότητα τῆς συνείδησης στὴν ὑπεύθυνη στάση της.

Ἄφοῦ ὅμως δὲν ὑπάρχει πράξη ἀπόλυτα καλὴ ἢ κακὴ, πρέπει κάθε ἄνθρωπος νὰ δουλέψῃ τὸ λόγο του ἔτσι, ὥστε νὰ μπορῇ σὲ κάθε περίπτωση νὰ διακρίνῃ τὴν ἀληθινὴ, τὴ σωστὴ καὶ δίκαιη σχέση ποὺ δένει τὴ συγκεκριμένη πράξη ποὺ πρόκειται νὰ κάμῃ μὲ τίς

6. Βλέπε Σοφοκλ. Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ.

7. Ξενοφ. Ἄπομν. IV, II, 17. IV, VI, 10. III, VIII, 3 καὶ ἰδίως III, VIII 6 - 7.

ἀρχές καὶ τοὺς νόμους ποὺ δέχτηκε κυβερνήτες τῆς ζωῆς του. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔρευνα κάνει ὁ Σωκράτης στὸν πλατωνικὸ Κρίτωνα. "Ὅταν ὁ φίλος του τὸν παρακινῆ νὰ δραπετεύσῃ γιὰ νὰ σώσῃ τὴ ζωὴ του, λέγει: "Ἄν, Κρίτων, βροῦμε ὅτι ἡ πράξις ποὺ μοῦ προτείνεις νὰ κάμω, ἀπορρέει ἀπὸ τὶς ἀρχές μας, θὰ πῆ πὼς εἶναι καλὴ καὶ πρέπει νὰ τὴν κάμω, ἂν ὄχι, δὲν εἶναι καλὴ καὶ θὰ τὴν ἀποφύγωμε.

Ἡ ὀρθὴ σχέση καθεπράξης μὲ τὶς ἀρχές εἶναι κοινὸ γνῶρισμα καὶ βάση ὅλων τῶν ἀρετῶν. Γι' αὐτὸ λέγει ὁ Σωκράτης ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μία: Εἴτε στὴ δικαιοσύνη, εἴτε στὴ σωφροσύνη, εἴτε στὴν ἀνδρεία βρίσκονται, ἡ πράξις ποὺ θὰ κάμῃς θὰ εἶναι ἐνάρετη, μόνο ἂν σωστὰ τὴ δέσης μὲ τὶς ἀρχές τῆς ἀρετῆς τὴν ὁποία πραγματώνεις μὲ αὐτὴ σου τὴν πράξις.

Ξέρεῖ ὁ Σωκράτης πόσο παράδοξες εἶναι οἱ ἀρχές ποὺ προβάλλει γιὰ τοὺς σύγχρονούς του, καὶ μάλιστα γιὰ ὅσους δὲν εἶχαν συνηθίσει νὰ ἀναστρέφονται μὲ τὴ συνείδησή τους. Καὶ μάλιστα ὅταν οἱ συλλογισμοὶ του φτάνουν ὡς τὶς ἀκρότατες συνέπειές τους· ὅταν λέγῃ ὅτι πιὸ ἐπιτήδειος στὸ γράψιμο εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐνῶ ξέρεῖ, ἐπίτηδες γράφει ἄσχημα καὶ ὄχι ἐκεῖνος ποὺ τὸ κάνει χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ. Καὶ πάλι ὅτι ἐκεῖνος ποὺ κάνει θεληματικὰ ἀδικίες, εἶναι ἀνώτερος στὰ ἠθικὰ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ εἶναι ἀδίκος χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ⁸). Τέτοιος ὅμως ἄνθρωπος, θεληματικὰ ἀδίκος, δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ Σωκράτη⁹), ἢ καλύτερα δὲν εἶναι σωστὰ ἄνθρωπος. Γιατὶ ὅποιος εἶναι ἰκανὸς γιὰ τὴν ἀλήθεια, κατακτᾶται ἀπὸ αὐτήν.

Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐνῶ θὰ εἶχε συλλάβει τὴν ἀλή-

8. Ξενοφ. Ἀπομν. IV, II, 20.

9. Πλάτ. Ἰππίας Ἐλάσσεων 376b.

θεια, θὰ ἤθελε νὰ κάνη, ἢ καὶ θὰ ἔκανε τὰ ἀντίθετά της, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς σημαίνει ὅτι θὰ εἶχε χωρίσει τὴ νόηση ἀπὸ τὴν πράξη. Ἐνας τέτοιος ἄνθρωπος θὰ ἦταν γιὰ τὸ Σωκράτη ἓνας τρελός. Γιατὶ κατὰ τὸ Δάσκαλο τὸ κύριο ἔργο τοῦ λόγου εἶναι νὰ ἐπιτύχη καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς, ἔτσι ὥστε τὴν ἠθικὴ κρίση νὰ τὴν ἀκολουθῇ ἢ ἐφαρμογὴ της στὴν πράξη· νὰ μὴν ὑπάρχη λοιπὸν χωρισμὸς σοφίας καὶ σωφροσύνης, ἢ θεωρίας καὶ πράξης. Ὅταν — ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁽¹⁰⁾ — ὁ Ὀρέστης στὴν Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη⁽¹¹⁾ εἶπε γιὰ τὴν ἀρετὴ: «κράτιστον εἰκῆ ταῦτ' ἔαν ἀφειμένα», ὁ Σωκράτης σηκώθηκε καὶ ἔφυγε ἀπὸ τὸ θέατρο. Κατηγορικὰ καὶ ἀνάγλυφα δείχνει τὸ ἀνέκδοτο τοῦτο ὅτι δὲν ἔθετε μόνο τὸ παραπάνω αἶτημα, ἀλλὰ καὶ ρύθμιζε τὴ ζωὴ του ἀπάνω σ' αὐτό. Τούτῃ ἢ συνέπεια καὶ ὁμολογία ἔκαμε τόσο δυνατὴ τὴν ἐπίδραση τοῦ Δασκάλου.

Οἱ παραπάνω ἀπόψεις μοιάζουν νὰ ἀποτελοῦν ἀπάντηση ὄχι μονάχα στοὺς σοφιστές, ἀλλὰ καὶ στοὺς διασπασμένους ἀνθρώπους τῶν τραγικῶν. Μᾶς ἀναγκάζουν καὶ πάλι νὰ δοῦμε πόσο γιὰ τὸ Δάσκαλο ἢ «ἐπιστήμη», ἢ γνώση εἶναι στὴν ὀλοκλήρωσή της ἀδιάσπαστα θεωρητικὴ καὶ «ποιητικὴ» μαζί.

Δὲν εἶναι οὐδέτερη συνειδησιακὴ ἐνέργεια, ἔχει μέσα της καὶ τὴ βούληση καὶ τὸ συναίσθημα. Τότε εἶναι πλήρης γνώση. Καὶ ἀφοῦ φύσει ὁ ἄνθρωπος φέρεται πρὸς τὸ ἀγαθό, δὲν εἶναι νοητό, ὅταν ἢ «ἐπιστήμη» τοῦ ἀποκαλύπτῃ τὸ ἀγαθό, νὰ μὴ δίνεται σ' αὐτὸ μὲ ὅλη του τὴν ψυχὴ.

10. 2, 33.

11. Στ. 379.

Μὲ ἄλλα λόγια ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὴ γνώση ἀρετὴ, πράξις, εἶναι ὁ ἔμφυτος ἔρως τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ὁ ἔρως αὐτός, ἄς μὴν τὸ ξεχνοῦμε, ἀγκαλιάζει ὅλη τὴ ζωὴ.

Αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο ἀντιτάσσει ὁ Σωκράτης στοὺς σοφιστὲς καὶ στὸν ἄνθρωπο τῆς τραγωδίας.

Ἄς προσθέσωμε τώρα ὅτι οἱ παραπάνω καὶ ἄλλες ἀπόψεις καὶ τρόποι ἐνέργειας τοῦ Σωκράτη μᾶς φέρνουν πολὺ κοντὰ πρὸς σπουδαῖα πνευματικὰ σημερινὰ κινήματα. Ἡ μαιευτικὴ μέθοδος, τὸ πρότυπο αὐτὸ αὐτοαγωγῆς, καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀσκεῖ ὁ Σωκράτης τὸν ἔλεγχο στὸ Λαμπροκλῆ π.χ. καὶ τὸν Ἄλκιβιάδη, θυμίζουσι ἀπὸ πολὺ κοντὰ, καὶ ἄς εἶναι τόσο διαφορετικὲς οἱ προϋποθέσεις τους, τὴ σημερινὴ ψυχανάλυση, ποὺ καὶ αὐτὴ στόχο τῆς ἔχει νὰ ἐπαναφέρῃ στὴν αἴσθησι τοῦ ὄρθου τὴν παραγμένη ψυχὴ.

Σὲ σπουδαιότερες ὅμως παρατηρήσεις καὶ συμπλησιασμοὺς ὀδηγοῦν ὅσα εἶπαμε παραπάνω γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ προσώπου στὴν ὀλοκληρωμένη μορφή του. Τρελός, εἶπαμε, εἶναι κατὰ τὸ Σωκράτη ὁ ἄνθρωπος ποὺ χωρίζει τὴ νόησι καὶ τὴ βούλησι. Αὐτὸς ὅμως ὁ γιὰ τὸ Σωκράτη τρελός ἦταν ὁ κανονικός, θὰ λέγαμε, ἄνθρωπος κατὰ τὴν ψυχολογία, ἡ ὁποία ὡς τὴν ἐποχὴ μας σχεδὸν ἐχώριζε τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάπως στεγανὰ διαμερίσματα: αἴσθησι (νόησι), συναίσθημα, βούλησι.

Ἐδῶ καὶ λίγον καιρὸ ἡ ψυχολογία βρίσκεται, θὰ λέγαμε, στὴν κατεύθυνσι τοῦ Σωκράτη. Ἀποπειρᾶται νὰ συλλάβῃ τὴ ζωὴ τῆς συνείδησι στὴν ἀδιάσπαστη καὶ κάθε στιγμὴ ὀλοκληρωμένη ἐνότητά της.

Κάτι ἀκόμη πρέπει νὰ σημειώσωμε, ποὺ ἐπιτρέπει ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ νὰ δοῦμε τὴν ἀξία τῆς θέσι τοῦ Σωκράτη, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώσις. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὴ θέσι του αὐτὴ ὁ Σωκράτης ἀπαντᾷ καὶ

στή διάσπαση, πού ἄρχισε στὸν καιρό του νὰ γίνεται καὶ νὰ παίρνη ἕκταση, στὸν κορμὸ τῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού συγκροτοῦνται εἰδικές «μαθήσεις», εἰδικές ἐπιστῆμες, ὅπως λέμε σήμερα, ἡ ἰατρικὴ π.χ., καὶ ἄλλες οἱ ὁποῖες ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ προβάλλουν ὡς ἀνεξάρτητες ἀπ' αὐτήν. Τὴ διάσπαση τὴ βλέπομε μὲ ἄλλη μορφή καὶ στοὺς σοφιστές, στὸ διασπασμένο ἀνθρώπινο τύπο πού παρουσιάζουν. Προσέχοντας οἱ σοφιστές κυρίως τὴ ροὴ τῆς συνείδησης δίνουν ἀνθρώπο μὲ κλίμακα ὑποκειμενικῶν ἐντυπώσεων, χωρὶς ἀντικειμενικὸ κριτήριον· ἀνθρώπο ἑτεροκίνητο, χωρὶς ἐνότητα. Καὶ τὰ δυὸ κινήματα μὲ τὸ δικό του τὸ καθένα τρόπο διασποῦν καὶ χωρίζουν τὸν ἐσωτερικὸ ἀνθρώπο.

Μὲ τὴν ἀπάντησή του ὁ Σωκράτης πού βλέπει τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη ἀδιάσπαστα ἐνωμένες, προβάλλει τὴν ἴδια ὥρα ἐνωμένο καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου.

Ἴσως δὲν εἶναι μακριὰ ἡ ὥρα πού καὶ ὁ νεώτερος ἀνθρώπος, πού τόσο ἔχει διασπάσει τὴν ψυχὴ του μὲ τίς ἐπὶ μέρους ἐνέργειες, πού τόσο ἐπικίνδυνα ἔχει προχωρήσει στὸ χωρισμὸ τῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν πράξη, δὲν εἶναι λέγω ἴσως μακριὰ ἡ ὥρα, πού θὰ ζητήση νὰ ζήση πάλι καὶ μὲ τρόπο βαθύ στὴν ἐνότητά τους τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη.

Ἡ στροφὴ τῆς ψυχολογίας τὴν ὁποία σημειώσαμε πρὶν λιγὸ, μοιάζει νὰ εἶναι ἓνα σημαντικό προμήνυμα τῆς ὥρας αὐτῆς.

ΣΤ) Ποῦ καὶ πῶς θὰ βροῦμε τὶς ἠθικὲς ἀρχές

Κατὰ τὸ Σωκράτη, ὅπως εἶδαμε, δὲν ὑπάρχει πράξις ἀπόλυτα καλὴ ἢ κακὴ. Καὶ «ἀναμφιλογώτατον ἀγαθόν» εἶναι στὸ βάθος ἡ ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτό της τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ἡ εὐπραξία, ἡ ποιότητα τῆς κατεύθυνσης τῆς συνείδησης κατὰ τὴν πράξι. Γιὰ τοῦτο, εἶπαμε, ὁ Σωκράτης ζητᾶ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ βρῖσκη σὲ κάθε πράξι του τὴν ὀρθὴ ἐκείνη σχέση ἢ ὁποία τὴ δένει μὲ τὶς ἀρχές, «ἵνα εὖ πράττη»⁽¹⁾. Ὅλη ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ἀποβλέπει στὴν ἄσκηση μιᾶς μόνο λειτουργίας: τῆς λειτουργίας τῆς λογικῆς διάκρισης τῆς σχέσεως. Ὅταν ἄμεσα ἐφαρμόζεται ἡ διάκριση αὐτὴ στὰ προβλήματα τῆς δράσης, ἐμπνέει ἄμεσα πάλι τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἀντιδρούμε σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα. Καὶ ἔτσι ἡ κρίση μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἡ διάκριση, ἔχει ὅλο τὸ χαρακτήρα τῆς ἠθικότητας, καὶ παίρνει τὴ θέση τῆς αὐθορμησίας τοῦ ἐνστίκτου, ἢ τῆς ἐπιθυμίας⁽²⁾.

Ποῦ καὶ πῶς θὰ ζητήσωμε ὅμως τὶς ἀρχές;

Στὸν πλατωνικὸ «Εὐθύφωνα» γίνεται συζήτηση γιὰ τὸ ὄσιο. Τί εἶναι ὄσιον, ρωτᾶ ὁ Σωκράτης; Καὶ ὁ προφητομάντης Εὐθύφων, ποὺ ἐκείνη τὴν ὥρα πηγαίνει νὰ ἐναγάγη τὸν πατέρα του στὸ δικαστήριον γιὰ φόνο, ἀπαντᾶ ὅτι ὄσιο εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ τώρα κάνει

1. Βλ. παραπ. σ. 114.

2. L. Brunschvicg, *Le progrès...* σ. 9.

ἐκεῖνος. Ὁ Σωκράτης μένει κατάπληκτος ἀπὸ τὴν πράξιν, ἀλλὰ καὶ ἀνικανοποίητος ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τοῦ προφητομάντη. Δὲ σοῦ ζήτησα, λέγει, νὰ μοῦ δώσης ἓνα ἢ δυὸ ἀπὸ τὰ πολλὰ ὅσια· σοῦ ζήτησα τὴν ἰδέαν τὴν ἴδια τοῦ ὀσίου, ἐκείνην ποὺ κάνει ὥστε ὅλα τὰ ὅσια νὰ εἶναι ὅσια. Γιὰ νὰ μπορῶ, ἔχοντάς τιν μέσῃ στὸ νοῦ μου, νὰ πῶ, γιὰ ὅποιο τῆς μοιάζει, ὅτι εἶναι ὄσιο, καὶ νὰ μὴ δεχτῶ γιὰ ὄσιο ὅποιο δὲν τῆς μοιάζει⁽³⁾.

Καὶ στοὺς ἄλλους σωκρατικούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ στὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ξενοφῶντος συχνὰ βλέπομε τὸ Σωκράτη, ὅποιο ζήτημα κι ἂν ἐρευνοῦν, νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ κοινὰ, καὶ ἀνεβαίνοντας σιγὰ σιγὰ στὰ ἀφηρημένα, νὰ θέλῃ νὰ φτάνῃ σὲ καθολικὲς ἐννοίες μὲ τὸν ὀρισμὸ. Νὰ ἀναζητᾷ λοιπὸν τὴν οὐσίαν, τὸ «τί ἐστίν» τοῦ θέματος ποὺ τοὺς ἀπασχολεῖ.

Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔκαμε, ὅπως εἶδαμε⁽⁴⁾, τὸν Ἀριστοτέλη νὰ σταματήσῃ μόνο στὴ μεθοδικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου τοῦ Σωκράτη, νὰ τὸν δῆ μόνον ὡς συστηματικὸ φιλόσοφο ἐρευνητῆ. Ὁρθᾷ, εἶπαμε, ἀποτιμᾷ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν προσφορὰ τοῦ Σωκράτη στὸ μεθοδικὸ ὀπλισμὸ, ἀλλὰ ἀφήνει — καὶ εἶπαμε γιὰτί — ἔξω τὴν οὐσιαστικότερη πλευρὰ τοῦ σωκρατικοῦ ἔργου, αὐτὴν ποὺ θὰ ἐξετάσωμε κάπως πληρέστερα στὴ συνέχεια.

Ἄν περάσωμε στὶς σωκρατικὰς σχολὰς, βλέπομε ὅτι ἡ σωκρατικὴ ἐρευνα τοῦ «τί ἐστίν» καὶ ἡ θέσις ὅτι ἡ γνώσις εἶναι ἀρετὴ καὶ ἡ ἀγνοία εἶναι κακία, τίς ὀδήγησε στὸ ἀξίωμα ὅτι «ὁ σοφὸς» ποὺ ξέρει τὴν οὐσίαν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ διώχνει ἀπὸ τὸ νοῦ του τὴν ἀγνοία, αὐτὸς εἶναι ὁ ἐνάρετος. Ἐφτασαν μάλιστα, ὀδηγημένοι

3. Πλάτωνος Ἐδθύφρων, 6 d - e.

4. σ. 36 κέ.

ἀπὸ αὐτὲς τὶς σκέψεις, νὰ δοῦν στὸ Σωκράτη τὸν ἰδανικό, ὅπως εἶπαμε⁽⁵⁾, τύπο τοῦ ἀνθρώπου, τὸν τύπο «τοῦ σοφοῦ» καὶ ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ πρότυπο νὰ προσπαθοῦν νὰ ρυθμίζουν τὴν πορεία τῆς ζωῆς.

Σωστή εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τῶν σχολῶν αὐτῶν, γνήσια σωκρατική, ἀλλὰ συστηματικὴ σύλληψη καὶ αὐτή. Γιὰ τοῦτο δὲν καλύπτει, οὔτε αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πλευρὰ τὸ σωκρατικὸ ἔργο σὲ ὅλο τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος του.

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι, τὸ κύριο ἔργο τοῦ Σωκράτη ἦταν, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἡ θεωρητικὴ καὶ συστηματικὴ μελέτη καὶ σύλληψη τῶν προβλημάτων τῆς ἠθικῆς.

Αὐτό, τὸ πολὺ σπουδαῖο βέβαια, ἦταν γιὰ τὸ Σωκράτη, μόνο τὸ πολύτιμο ὄργανο γιὰ τὸ κύριο ἔργο του. Τοῦτο, ὅπως πολλές φορές εἶπαμε, ἦταν ὁ ἔλεγχος τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου καὶ ἡ βοήθειά του γιὰ τὴ σωστὴ ἀνθρωπογνωσία.

Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια ἀποτελεῖ τὸ εὐρὺ καὶ βαθὺ πλαίσιο ποὺ ἀγκαλιάζει στὸ σύνολό του τὸ ἔργο τοῦ Σωκράτη, καὶ τὸ κάνει αἰώνιο καὶ πάντα ἐπίκαιρο. Τὸ ἔργο τοῦ Σωκράτη μένει πάντα λόγος πρὸς τὸν ἄνθρωπο, (*ad hominem*). Ἐδμελίωσε τοὺς «ἐπακτικούς λόγους», «τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου», ἀλλὰ ὡς μέσα καὶ ὄργανα γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν προσώπων. Στόχος του πάντα, πέρα ἀπὸ τὰ λογικὰ ὄργανα, νὰ δείξῃ στὸν ἄλλον, στὸν κάθε ἄλλον, τὴν ἀνηφορικὴ πορεία, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνορθωτικὴν ἔρευνα καὶ πράξιν.

Πολύτιμη ἔνδειξη καὶ μαρτυρίᾳ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι ὅτι οἱ περισσότεροι σωκρατικοὶ διάλογοι τοῦ Πλάτωνος τελειώνουν χωρὶς νὰ τελειώνουν, χωρὶς δη-

λαδὴ νὰ δίνουν καθολικὸ ὄρισμὸ στὸ θέμα τους. Ἔτσι π.χ. ὁ «Λάχης» δὲν καταλήγει σὲ ὄρισμὸ γιὰ τὴν ἀνδρεία, ὁ «Εὐθύφρων» γιὰ τὸ «ὄσιο», ὁ «Χαρμίδης» γιὰ τὴ σωφροσύνη καὶ ὁ «Πρωταγόρας» γιὰ τὴν ἀρετὴ⁶).

Δὲν ἔχομε, νομίζω, προσέξει ὅσο πρέπει τὴ σημασία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Πλάτων ἀποκαλύπτει, πιστεύω, μὲ τὸν δικό του τρόπο τὸ οὐσιαστικὸ βάθος τοῦ ἔργου τοῦ Σωκράτη. Μᾶς λέγει τί εἶναι ὁ Σωκράτης.

Τὸ γεγονὸς λοιπὸν αὐτὸ δείχνει ὅτι ὁ δάσκαλος προχωρεῖ κάθε φορὰ μὲ τὸν συνομιλήτῃ του ὡς τὸ σημεῖο ἐκεῖνο μέχρι τοῦ ὁποῖου μπορεῖ νὰ τὸν βοηθήσει ὁ ἄλλος, ὁ Σωκράτης στὴν περίπτωσή μας. Τὸν ἀφήνει τὴ στιγμὴ ὅπου, ἐνῶ μένει τὸ οὐσιωδέστερο τμῆμα τοῦ ἔργου — ἡ σύλληψη τῆς οὐσίας — κρίνει ὅτι ἡ βοήθεια πιά ἀπὸ τὸν ἄλλον δὲν εἶναι δυνατὴ. Πρέπει ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα μόνος του ὁ καθένας, ἐνισχυμένος ἀπὸ ὅ,τι ἔχει γίνεи μαζί μὲ τὸ δάσκαλο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἔμφυτο ἔρωτα τοῦ ἀγαθοῦ, νὰ πιάσει τὴ ρίζα, τὴν ἔννοια τὴν καθολικὴ, τὴν ἰδέα, ὅπως θὰ τὴν ὀνομάσει ἀργότερα ὁ Πλάτων. Τούτῃ ἡ ἐνέργεια, ἐνῶ θεμελιώνει τὴ ζωὴ τῆς ψυχῆς, εἶναι τὴν ἴδια ὥρα ἄρρητη. Δὲν μπορεῖ δηλαδὴ γι' αὐτὴν νὰ δώση ὁ νοῦς στρογγυλεμένη διατύπωση μὲ ὄρισμό.

Πόσο καλύτερα εἶναι, ἀλήθεια, πού ἔτσι τελειώνουν οἱ σωκρατικοὶ διάλογοι.

Ἄς μὴ μᾶς δίνη ὁ «Εὐθύφρων» τὸν καθολικὸ ὄρισμὸ τοῦ ὄσιου· ὅταν τὸν μελετοῦμε καὶ τὸν τελειώνουμε, ξέρομε τόσα πολλὰ καὶ βαθιὰ γιὰ τὸ ὄσιο, τόσες προοπτικὲς ἔχουν ἀνοίξει στὴ σκέψη μας, ὥστε νιώθουμε ὅτι ἀρμενίζομε στὸ πέλαγος τοῦ ὄσιου, στὰ νάματα τοῦ

6. Βλέπε παραπάνω σ. 37 κέ.

όποιου λούζεται ὁ νοῦς μας, ἡ ψυχὴ μας. Ὡστε μπορούμε νὰ ποῦμε τὸ παράδοξο, ὅτι οἱ σωκρατικοὶ διάλογοι τελειώνουν, ἐπειδὴ δὲν τελειώνουν. Ἐπειδὴ ἀφήνουν στὴν ψυχὴ τοῦ ἄλλου νὰ ἐλοκληρώσῃ καὶ νὰ ζήσῃ, μόνη τῆς αὐτῆς, ἐλεύθερα, τὸ οὐσιαστικὸ μέρος.

Ἵστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω μπορούμε, νομίζω, νὰ συμπεράνωμε ὅτι ἡ ἀπάντηση τοῦ Σωκράτη στὰ δύο ἐρωτήματα, τὸ ποῦ καὶ τὸ πῶς θὰ βροῦμε τὶς ἠθικὲς ἀρχές, φαίνεται νὰ εἶναι: ὡς πρὸς τὸ πῶς, ὅτι εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸ ἔργο τοῦτο νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ νοῦς τὰ λογικά του ὄπλα, «τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου» καὶ τοὺς «ἐπακτικούς λόγους». Καὶ μὲ τὰ δύο, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ἀπτά καὶ συγκεκριμένα, ὅπως ἀπτός καὶ συγκεκριμένος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐλέγχεται ἢ αὐτὸς ἐαυτὸν ἐρευνᾷ, ἀνεβαίνομε στὸ χῶρο τοῦ ἀφηρημένου. Δὲ θὰ ξεχάσωμε ὅμως, γιὰ νὰ συλλάβωμε μὲ τὸ βάθος του τὸ σωκρατικὸ πῶς, ὅτι τὰ ὄπλα αὐτὰ γιὰ τὸ Σωκράτη εἶναι μόνο λογικά, μεθοδικὰ ὄπλα καὶ ὄργανα, ὄχι αὐτοτελεῆ, ὅπως τὰ ἔβλεπαν οἱ σοφιστὲς ποὺ περιορίζονταν στὴν τυπικὴ σειρὰ τῶν λόγων. Ἡ τυπικὴ σειρὰ γιὰ τὸ Σωκράτη εἶναι μόνο τυπικὴ σειρὰ, εἶναι ὁ λογικὸς δρόμος πρὸς τὴν οὐσία, καὶ ὄχι οὐσία, ὅπως πηγαιναν νὰ τὴ δοῦν οἱ σοφιστὲς. Ὅσο κι ἂν βοηθήθηκεν ὁ Σωκράτης ἀπὸ τὴ στροφή τῶν σοφιστῶν πρὸς τὴν ἐρευνα τοῦ λογικοῦ ὀργάνου — μαθητῆς τοῦ Πρόδικου τοῦ Κεῖου, μᾶς πληροφορεῖ ρητὰ ὁ Πλάτων, ὑπῆρξεν ὁ Σωκράτης (') — στὸ βασικὸ τοῦτο σημεῖο ξεπέρασεν ὁ Δάσκαλος τοὺς σοφιστὲς καὶ μὲ τρόπο σαφῆ διέστειλε τὴ δική του πορεία ἀπὸ τὴ σοφιστικὴ. Ἄλλο γιὰ τὸ Σωκράτη ἢ τυπικὴ ὀρθότητα, ἢ ὁποία μάλιστα στοὺς σοφιστὲς εἶναι δῆθεν τυπικὴ ὀρθότητα, εἶναι λε-

7. Πρωταγόρας, 341a.

κτική σειρά από τήν ὁποῖαν κατὰ κανόνα λείπει ὁ στοχασμός, καί ἄλλο ἢ οὐσιαστική ἀλήθεια. Πηγὴ τῆς δεύτερης καὶ κριτῆς τῆς, γιὰ τὸ Σωκράτη, ὡς πρὸς τὶς ἀρχές τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἢ ἴδια ἢ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ καλύτερο ποῦ ἔχουν ἐδῶ νὰ κάμουν τὰ λογικὰ ὄπλα εἶναι ἢ καλλιέργεια τοῦ ἀγροῦ τοῦ νοῦ ἔτσι, ὥστε νὰ γεννηθῇ μέσα μας ὁ ἀπαραίτητος προσανατολισμός, ἐκεῖνος ποῦ τέρμα του θὰ εἶναι νὰ συλληφθῇ ἀπὸ τὴν ψυχὴ ἢ ἄφατη ἀλήθεια.

Ἐδώσαμε τὴν ἴδια ὥρα τὴν ἀπάντηση τοῦ Σωκράτη καὶ ὡς πρὸς τὸ ποῦ θὰ βροῦμε τὶς ἠθικὲς ἀρχές. Πηγὴ τους φαίνεται νὰ εἶναι ἢ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ψυχὴ του, τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μᾶς τὸ ἀποκαλύπτει ἢ ἀνθρωπογνωσία. Θὰ ποῦμε ὑποκειμενικὲς τὶς ἠθικὲς ἀρχές, ἐπειδὴ πηγὴ τους εἶναι τὸ πρόσωπο καὶ ἐπειδὴ ἄφατη εἶναι ἢ σύλληψή τους; "Οχι βέβαια. Διότι βαθύτατη εἶναι ἢ πίστη τοῦ Δασκάλου, ὅτι, ὅπως τὸ εἶπαμε καὶ στὰ προηγούμενα (8), ἢ πορεία πρὸς τὴν σύλληψη τῆς οὐσίας, ἢ ὁποῖα προϋποθέτει τὸ γενικὸ ἐκεῖνο προσανατολισμό, ποῦ ἀναγκαῖα ἀπορρέει ἀπὸ τὰ λογικὰ ὄπλα, ὁδηγεῖ ὅλους ὅσοι τὴν ἐπιχειροῦν, στὴ σύλληψη τῶν ἰδίων οὐσιῶν.

"Ὅσο κι ἂν ἄφατη εἶναι αὐτὴ ἢ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, ἴδιες εἶναι οἱ οὐσίαι ποῦ συλλαμβάνονται. Τοῦτο ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὰ κοινὰ ἔργα πρὸς τὰ ὁποῖα ὠθοῦν: "Ὅλοι, πιστεύει ὁ Σωκράτης, θὰ συλλάβουν μὲ τὴν ἴδια φύση τὸ «ἀναμφιλογώτατον ἀγαθόν», ὅλοι τὴν ἴδια οὐσία θὰ δώσουν στὴν ἀρετὴ, μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο θὰ δοῦν τὸν ἑαυτό τους ὡς τέκνο, ὡς πολίτη, ὡς φύλο κ. ἄ.

Καὶ ὅταν συλλάβουν τὴν οὐσία, μ' αὐτὴν καὶ μὲ

8. σ. 105 - 107.

τὸν ἴδιο τρόπο θὰ ντύσουν τὶς σκέψεις τους, αὐτὴν θὰ ἐκφράσουν καὶ μὲ τὶς πράξεις τους.

Θὰ μοῦ παρατηρήσουν ἴσως ὅτι ὅσα εἶπα γιὰ τὸ ποῦ καὶ γιὰ τὸ πῶς, μυρίζουν Πλάτωνα, δὲν εἶναι σωκρατικά. Δέχομαι ὅτι ἀνακαλοῦν Πλάτωνα, εἰδικότερα μάλιστα ἐκεῖνα ποῦ ὁ Πλάτων λέγει γιὰ τὴν πορεία τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν θεὰ τῆς ιδέας, θεὰ ποῦ εἶναι ἄρρητη. Δὲ δέχομαι ὅμως ὅτι δὲν εἶναι σωκρατικά. Βλέπω, ἀντίθετα, ὅτι ἡ ἀκρόαση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τοῦ σωκρατικοῦ λόγου, τοῦ σχετικοῦ μὲ τὴν πορεία τοῦ νοῦ πρὸς τὴν ἔννοια — ποῦ εἶναι κάτι ἐντὸς τοῦ νοῦ καὶ ἀπὸ τὸ νοῦ συλλαμβάνεται — ὁδήγησε τὸν πλατωνικό νοῦ νὰ συλλάβῃ τὴ δική του πορεία. Κανείς δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν πίστη τοῦ Σωκράτη στὴν κοινότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, στὴν κοινὴ ἀνθρωπογνωσία στὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ καταλήγῃ τὸ «γνώθι σαυτόν». Αὐτὰ καὶ μαζὶ μὲ αὐτὰ οἱ σωκρατικοὶ διάλογοι ποῦ δὲν καταλήγουν σὲ καθολικὸ ὄρισμὸ δείχνουν σαφῶς ὅτι τὸ τελευταῖο καὶ οὐσιαστικὸ τμῆμα τῆς πορείας, τὸ τελικὸ ἐπίτευγμα γίνεται ἀπὸ μόνη τὴν ψυχὴ καὶ εἶναι ἄρρητο.

Εἶναι λοιπὸν σωκρατικά ὅσα εἶπα. Ἄς τὰ ποῦμε προπλατωνικά, ἀφοῦ στὸν Πλάτωνα ἀνήκει ἡ τελικὴ διατύπωσή τους καὶ ἡ μεταφορὰ τους στὸ ἐπίπεδο τῆς ιδέας.